

I Bremerholms jern.

Af

Fr. Stuckenberg.

I den sidste halvdel af det 16de århundrede gik der igennem de fleste af Europas stater en bestræbelse for at hæmme løsgængeriet og tiggeriet, hvormed befolkningerne hjemsøgte af store skarer mænd, kvinder og børn, der betegnede deres vej særligt ved tyverier og brandstiftelser. Man indrettede arbejdsanstalter, hvori man indsatte slige personer og tvang dem til at arbejde for opholdet. På samme tid som man vilde gøre dem uskadelige, vilde man opdrage dem til et nyttigt liv. Disse arbejdsanstalter blev oprindelsen til de senere strafanstalter, forbedringshuse og tugthuse. Danmark stod i så henseende ikke tilbage. Christian IV. indrettede således omkring året 1600 sit bekendte, efter landets forhold storstilede tugt- og børnehus, hvoraf landets første strafanstalt på Christianshavn senere voxede frem. Disse arbejdsanstalter galdt fra første færd væsentligst kun kvinder og børn.

Længe før det ovennævnte tidspunkt havde man imidlertid i Frankrig og Italien på mandlige forbrydere anvendt arbejde i jern på galejer. Midt i det 14de århundrede, under Carl VII. i Frankrig ligesom også i

Genua og Venedig, havde man galejslaver. Stater uden sømagt solgte endogså deres fanger til anvendelse på galejerne i andre stater.

I Danmark kendtes denne straffemåde ikke så tidligt, og det lå i, at retstilstanden her i det hele hvilede på befolkningens gamle, nedarvede retssædvaner. Bøder afgjorde mangt et retsbrud, forbryderen kunde i almindelighed kun straffes, når den skadelidende førte ham til tinge, kongens lensmand optrådte endnu ikke som pligt-mæssig anklager, og straffen var i de fleste tilfælde, selv for ubetydeligt tyveri, galgen. Det var vistnok tidens almindelige udvikling i forening med reformationens indførelse og de deraf følgende forandrede religiøse og sociale forhold, som hos os brød banen for ny strafferetlige tilstande. Men det måtte tage tid, inden forandringerne kunde forme sig og skabe en fast retsbevidsthed. Overgangstiden måtte medføre adskillig forvirring, derfor blev der plads til vilkårlighed og strenghed. Denne sidste fødtes ud af den brydsomme tid med dens råhed, dens store forskel i kår og dens strenge religiøsitet.

Indførelsen af arbejde i jern for mandlige forbrydere i Danmark falder således temmelig sikkert sammen med begyndelsen af denne overgangstid i strafferetsforholdene. Som det senere vil ses, blev det også her Christian IV., der, om han vel ikke blev grundlægger, således som ved indretningen af børnehuset, dog i væsentlig grad bidrog til udviklingen og anvendelsen af denne strafart hos os. Fra første færd anbragtes fanger i jern også i fæstningerne, men det skete dog mere undtagelsesvis, medens Bremerholm blev det almindelige straffested for sådanne fanger, sålænge den benyttedes som sådant. På dette sted falder denne strafs første udvikling, og her finder

den sit første og rette udtryk. At arbejde i Bremerholms jern eller, som det også hed, i kongens jern opfattedes som en meget hård straf, en opfattelse, som forestillingen endnu i vor tid har vanskeligt ved at frigøre sig for. Gennem omtrent 150 år var Bremerholm det sted, hvor straffen i jern hovedsagelig fuldbyrdedes, og det er denne fuldbyrdelse, der i det følgende skal søges skildret.

På den del af Bremerholm, der formentlig var opstået ved opfyldning ud imod strømmen mellem Sjælland og Amager, hvor Gl. Holms kvarteret nu ligger, havde Christian III. begyndt anlæget af det kongelige orlogsværft. Dette udvidedes og ordnedes af Frederik II., som der lod opføre den store smedie, hvor nu Holmens kirke ligger, og den lange reberbane, der senere blev et slags skel for holmen mod kongens nytorv. Christian IV. udvidede yderligere værftet og gav det formentlig den skikkelse, som det i det væsentlige beholdt, så længe pladsen benyttedes af søetaten. På samme tid forøgedes flåden betydeligt, og omfangsrige bygninger til flådens og hærens behov opførtes, ligesom også fæstninger anlagdes. Til udførelsen af disse foretagender behøvedes en betydelig arbejdskraft og dertil den billigst mulige. Begge dele opnåede man ved at anvende fanger til arbejdet. Have disse hensyn til arbejdet på Bremerholm såvel som til den billige arbejdskraft gjort sig gældende ved indførelsen af straffen i jern, så har vel også Bremerholms beliggenhed ved strømmen bidraget sit til, at den blev et hovedstraffested for den straf. Muligt har også udlandets anvendelse af fanger i jern på galejerne været et forbillede for slige fangers anbringelse i Danmark.

Ganske i almindelighed skildrer Holger Jacobsen i sit håndskrevne Itinerarium¹⁾ straffen i jern på Bremerholm således: „Ulydige og skalkagtige mennesker og løsgængere arbejde her med lænker og jern om benene, livet og halsen, med hvilke somme gå deres levetid, somme på visse års tid, ligesom deres forseelse er grov til.“ Mange vare lænkede sammen, to og to, og undertiden hedder det i Christian IV.s resolution om den enkeltes straf, at pågældende skal smedes sammen med en af de værste forbrydere. En bestemt karakteristisk af straffen giver frd. 24. febr. 1636 om tiggere, hvori det hedder: „Føre betlere pågribes og føres til Bremerholm, der at arbejde i jern eller i lænke, eller på vore jagter og galejer at trælle, indtil de kan trælle dem fri.“

Som man ser, nævner denne forordning som en af straffens opgaver at lade fangerne trælle på galejer. Man har altså i Danmark optaget denne udlandets anvendelse af fangerne i jern. Og denne anvendelse har uden tvivl fundet sted lige fra den tid, da man gjorde brug af straffen i jern på Bremerholm. Dette fremgår af et af de formentlig tidligste tilfælde, hvor straffen omtales. En mand havde truet med at afbrænde Nyborg, hvorfor han blev sendt til København „at gå der på galeen med de andre fanger“²⁾. At galejer benyttedes på den tid, denne mands straf må falde, viser også en befaling af 2. april 1573, der går ud på, at der skal udlægges galejer i beltet på strømmen ved Kastrup knæ³⁾. Da den nævnte mand efter forskellige skæbnens omskiftelser, således som at være sluppen fri af straffen og at

¹⁾ Kgl. Bibliothek.

²⁾ Saml. til Fyens Hist. og Topog. VII. 272.

³⁾ Registr. f. Kbh. Fasc. 1. A. 15. R. A.

have opholdt sig i Norge, vendte tilbage, blev han henrettet 1584. Hans straffetid på galejen må således formentlig falde mellem 1570 og 1580. Men det er netop det tidspunkt, hvorfra de første oplysninger foreligge om, at straf i jern under forskellige forhold er anvendt i Danmark. Som lovbestemt synes den, i hvert tilfælde for løsgængere, imidlertid først at fremtræde i frd. 16. novbr. 1619¹⁾, som siger, at der over løsgængere skal erhverves dom, „hvormange måneder eller år de er pligtige med jern at arbejde“, forinden de skikkes til København.

Før 1619 udskrev kongerne nemlig, vistnok aldeles vilkårligt, løsgængere til arbejde i jern på slotte og fæstninger såvel som på orlogsværftet og flåden. Allerede 2. oktober 1566 udskrev Frederik II. løsgængere til arbejde. Befalingen herom til lensmændene på Sjælland begynder således: „Vi behøve nogle karle, som kunne arbejde på holmen her for vort slot København“, og anordner, at de skulle udtage 100 føre, stærke og ledige karle og uden al forsømmelse hid til København fremskikke²⁾. Dette er muligt den første udskrivning af løsgængere til kongens arbejde, men den nævner ikke, som man ser, at de skulle fremskikkes i jern. Ved de følgende udskrivninger af løsgængere derimod pålægges det altid, at de skulle sendes i jern. Således i brev af 15. august 1570 befales det lensmændene at tage løsgængere, stærke og føre folk, slå dem i jern og skikke dem til Københavns slot³⁾. Dette pålæg fornyes 13. august 1576⁴⁾.

¹⁾ I Sverrig indførtes arbejde i jern ved Dr. Christinas strafordning 18. maj 1653. Olivecrona. Om dödsstraffet S. 18.

²⁾ Tegn. o. a. l. IX.

³⁾ Hist. Tidsk. V. S. 64, noten.

⁴⁾ Kbhv. Dipl. I. 463.

Abent brev af 20. september 1597 befaler lensmændene at fremføre løsgængerne „fængsligen“ til København og således fremdeles 22. marts 1599¹⁾ og 16. april 1602¹⁾. Men i befalingen af 16. april 1637²⁾ om at udskrive løsgængere hedder det kun, at de skulle udtages og fremskikkes, og i en lignende befaling af 17. maj 1638 føjes der til anvisningen på at sende de udskrevne til Christianspris: „*hvor de for penge skulle arbejde*“, ligesom også: „de som ikke med gode ville lade sig antage, skulle de med magt tages“²⁾. Altså i disse to sidstnævnte befalinger nævnes der intet om, at de udskrevne skulle fremskikkes i jern, hvilket stemmer godt med frd. af 1619, der forlanger dom for at slå tiggere i jern, og i den sidste tilføjes jo endogså, at de skulle arbejde for penge, hvad åbenbart ikke tidligere har været tilfældet.

Uklarheden i de strafferetlige forhold på det her omhandlede tidspunkt har givet anvendelsen af arbejde i jern et præg af vilkårlighed, i det mindste for en tid ligeoverfor løsgængere; men det fejler ikke, at det samme præg af vilkårlighed har hvilet over anvendelsen af den samme straf for adskillige andre lovovertrædelser, i hvert tilfælde ved bestemmelsen af straffetidens varighed. Ligesom straffen nemlig i flere tilfælde i dommen eller ved fangens fremsendelse lød på kongens bestemmelse eller kongens nåde, således ser det ud, som om straffen i den første periode af dens anvendelse også er bleven benyttet rigorøst eller ligesom på forhånd, navnlig når lovovertrædelsen var exceptionel eller ikke nødvendigvis kunde rammes af en bestemt ringere straf.

Dette bestyrkes blandt andet af de lister, som

¹⁾ Sæl. Tegn. XIX.

²⁾ S. T. XXVI.

findes for 1621 til 1626¹⁾ over „fanger, som går udi jern her på holmen, som ikke endnu af den høje øvrighed er blevet forordnet, hvortlænge de skal gå“. På disse lister findes kongens resolution for hver fange. Nogle af disse ere indsatte uden dom, andre paa kongens bestemmelse eller på kongens nåde. Resolutionerne fastsætte straffetiden fra livstid ned til et halvt år; en, som er dømt for hor, løslades mod at betale 1000 daler; to, dømt for at være overhørig kongens forordning, løslades mod hver at betale 50 daler; en bådsmand straffes i jern på 2 år for brud på byfreden; for samme overtrædelse benådes en soldat med arbejde i jern; en mand, som har trolovet sig, medens han var trolovet med en anden kvinde, dømmes i jern paa 6 år²⁾; to personer ere satte i jern, fordi de have fisket i St. Jørgens sø.

Endnu mere direkte griber kongen ind, når han befaler, at en tømmermand skal sættes i jern og eftersendes, fordi han ikke fulgte med tømmeret til Christianspris³⁾, eller at den mand, som bygger valkemøllen, skal sættes i jern på holmen, fordi møllen ikke kan drives ved det tilstedeværende vand, som han har lovet⁴⁾. For ublu opførsel i en landsbykirke blev mandfolkene satte i jern paa Bremerholm⁴⁾. En vognmand, som havde overkørt en kvinde, så hun døde, befalede kongen 6. novbr. 1635 at indsætte på holmen og slå udi jern, der at arbejde, „indtil nogen tiltaler hannem for samme gerning“. I brev 20. august 1640 skriver kongen: der kommer en

¹⁾ Rigsarkivet og Chr. IV. Breve I. 249, 335.

²⁾ Jfr. frd. 31. marts 1635, Chr. IV. reces 2—5—6.

³⁾ S. T. XXVI.

⁴⁾ Chr. IV. Breve 7. maj 1633, 17. oktbr. 1635.

skalk (fra Glücksburg), Claus Blume, til København: han skal slås i jern og flittig have i agt. En kaptein og en skipper, som have begået tyveri, skulle gøres fast til en af de æreløseste skælmer på holmen¹⁾. Præsten Jørgen Friis, som har vakt forargelse ved at hævde syndsforladelse ved dåben og ikke ved anger og bod, en mening, som han ikke vilde tilbagekalde, skal smedes i jern på Bremerholm sammen med en af de værste svenske fanger¹⁾.

Den samme uklarhed, som således har fundet sted ved anvendelsen af straffen i jern, har sikkert også for en del hersket ved den stedlige anbringelse af fangerne. Det er alt foran nævnt, at man strax fra begyndelsen af straffens indførelse også anbragte fanger i slotte og fæstninger, „at lænkes til skubkarren“, som der jevnligt tilføjedes. Således hedder det i brev 1. febr. 1615: „denne kompan skal sættes i tårnet indtil videre“ (det er slotstårnet i København — Blåtårn). Ifølge brev 14. jan. 1624 sættes en borger i Malmø på slottet, og i 1625 en kokkedreng på Kronborg fæstning. „Båds-mændene og fangerne på Kronborg skulle . . . hjælpe tømmeret hen“, hedder det i brev 8—14. marts 1629 o. s. fremdeles. I tidens løb bliver denne benyttelse af fæstningerne til fangerne i jern hyppigere, dels vel på grund af trangen til at bruge fangerne der til forskelligt arbejde, dels også på grund af mangel på plads på holmen, indtil denne anbringelse endelig afløser Bremerholms jern under navnet „slaveri“.

Reskriptet 8. aug. 1738 gør endnu ingen forandring i benyttelsen af Bremerholm som hovedsted for fanger

---

¹⁾ Chr. IV. Breve 28. juni 1644, 21. febr. 1641.

i jern, når det bestemmer, at ingen delinkventer, uden i grove forseelser, må dømmes til Bremerholm, men skal afleveres til nærmeste fæstning; thi det begrundes alene ved: såsom Bremerholm nu med mange slaver er overfyldt.

Når generalauditor Bornemann i en forestilling til kongen 15. maj 1822 udtaler, at alle landmilitæretaten vedkommende slaver i ældre tid anbragtes i citadellet Frederikshavn, søetatens og vistnok også den civile etats på Gl. Holm, er dette ikke korrekt. Ovenfor er det allerede anført, at en soldat er sat i jern på Bremerholm, og ligetil den sidste tid, da dette straffested benyttedes, træffer man mellem de indsatte fanger deserterede soldater. Desuden byggedes kastelet først 1661, og i 1705 omtales, at en tater med kone lider straf i kastelet¹⁾. Da endvidere rasphuset 1742 fik plads i den ny bygning i tugthuset på Christianshavn, afleveredes dertil alle stærke fanger, som forhen anbragtes i kastelet og på Bremerholm. Dette vilde næppe være sket, dersom fangerne i kastelet alle tilhørte landmilitæretaten.

Skal man i korthed bestemme, hvilke forbrydelser der hovedsagelig medførte straffen i jern, må det foruden mord blive forbrydelser mod ejendom, sædelighed og religion. Adskillige personer, som ere dømte til galgen, blive alt under Christian IV. benådede med straf i jern, og, efterhånden som tiden skrider frem, bliver tilbøjeligheden til at pardonere dødsdømte med Bremerholms jern større. Der er åbenbart en trang tilstede til at komme bort fra fortidens overdrevne anvendelse af galgen. Men der er på samme tid ligeså åbenbart en trang

¹⁾ Kbh. Dipl. V. 803.

til fortrinsvis at anvende straffen i jern. Efter frd. 28. jan. 1682 skal således den, der forsiddet eller forløber sin husbonds gård, 1 år i jern på Bremerholm. Et endnu stærkere vidnesbyrd i så henseende, ligesom også en antydning af den manglende klarhed i tidens strafferetlige begreber, giver det i flere henseender interessante reskript 13. juli 1694¹⁾. Dette siger: „Eftersom vi komme udi erfaring, hvorledes onde og tyvagtige mennesker på adskillige steder udi landet sig meget skal formere og ganske tage overhånd, af årsag, når sådanne for tyveri blive pågrebne og til doms forfulgte, skal dommene gementlig falde derud på, at de skal kagstryges og brændemærkes, og da, når exekutionen på dem er sket, blive løsladte, hvorefter de skal bete sig meget værre med røveri end tilforn, så at de, som sådanne tyvagtige mennesker havde ladet pågribe og straffe, skal leve i daglig frygt for deres trussel med ildebrand og andre ulyder“, skulle de efter dommens fuldbyrdelse indsættes til arbejde på Bremerholm på livstid. Og denne bestemmelse gentages med en ringe forandring endnu i rsl. 21. juni 1728, hvorefter mandspersoner, dømte for tyveri til kagstrygning og brændemærke, strax skulle forskikkes til arbejde i jern på Bremerholm på livstid. Nogen stærkere fordømmelse af de nævnte to straffe kan næppe tænkes end den, der ligger i, at denne bestemmelse om, at anbringelse til arbejde i Bremerholms jern, denne landets mest frygtede straf, skal føjes til dem som bistraff.

Løvrigt blev Bremerholm også anvendt til straffested for fanger, som ikke vare slåede i jern. Således anbragtes

¹⁾ Kgl. befalingsbøger for søetaten — i Rigsarkivet. Til disse henvises tillige for de følgende anførsler af resolutioner og indstillinger, hvor intet andet findes anført.

i 1711 og 1712 svenske krigsfanger der, og 5. aug. 1713 befaledes det at modtage nogle Tyrker og Tartarer, som vare fanger i København, på Bremerholm og forpleje dem der som de andre fanger.

Den mangeartede virksomhed, som orlogsværftet på holmen måtte give anledning til, foranledigede naturligvis, at der var beskæftigelse nok, og det af meget forskellig slags for fangerne. Om den foran nævnte mand fra Nyborg siges det, at han skal „gå på galejen på holmen med de andre fanger“. Den ligeledes foran nævnte frd. af 1636 anfører jo blandt andet, at fangerne skulle trække på galejerne, og 12. august 1669¹⁾ befales det holmens chef at lade af fangerne på Bremerholm så mange følge til general-admiral Cort Adelaer, „som han på galejerne dygtig befinder“. Fra første færd ere fangerne således anvendte på galejerne som rorkarle og på anden måde. På de omtalte lister fra 1621—1626 henviser Christian IV. flere fanger til smedien. Reskr. 19. jan. 1712 siger: de svenske fanger må indlogeres i trunken²⁾ og der forplejes for at bruges til tømmerslæbning, hvilket gentages 22. jan. næstefter, nemlig, at de gemene svenske fanger skulle anbringes i bådsmandstrunken. Ere disse fanger, som vare krigsfanger, anvendte til tømmerslæbning, have fangerne i jern naturligvis også været anvendte dertil. Gentagelsen vil iøvrigt næppe sige andet, end at der ikke har været plads til alle fan-

¹⁾ Bruun. Cort Adelaer, 314.

²⁾ En trunk er efter Molbechs dialect-lexicon et trangt sted, et snevert og mørkt hul, og er således en tid blevet benyttet som almindelig betegnelse for et fængsel. Ordet skal endnu i sin hjemstavn ved Limfjorden benyttes om et lille rum uden vinduer.

gerne i fangetrunken, og derfor har man 3 dage efter givet anvisning på også at bruge bådsmadstrunken til de svenske fanger. Når man oprindeligt har ment, at krigsfangerne kunde få plads i fangetrunken, har det nemlig ligget i, at pesten i 1711 havde rømmet op iblandt fangebefolkningen på holmen, så der formentlig kun har været 10 tilbage i årets slutning. Efter reskr. 12. juli 1685 skulde fangerne på holmen henbære misdæderes lig til anatomihuset. Sammesteds hen kom de altså selv, hvis de døde i jern på Bremerholm, „til anatomiens nytte“¹⁾. Til de her nævnte arbejder på holmen kan føjes, at rsl. 30. decbr. 1726 siger: Værket skal plukkes af fangerne på holmen; dette ophævedes igen ved frd. 5. marts 1732.

Det følger af sig selv, at fangerne ved siden af de her påpegede arbejder ere blevne anvendte til mange andre, hvor deres evner og færdigheder tillige med deres arbejdskraft kunde gøres nyttige. Men de anvendtes også udenfor holmen, hvor der var brug for dem. Således arbejdede 9 fanger i 1599 som håndlangere ved opførelsen af tøjhuset²⁾. Regnskaberne for Christian IV.s børnehus fra 1621 til 1632—33 nævne, at fanger fra holmen gjorde husgerning i børnehuset. I 1691 anvendtes fanger i jern ved arbejder på Christianshavns ny vold³⁾. Under de ulykkelige forhold i pesten 1711, da det blev vanskeligt at få folk til at grave grave og sætte lig ned, resolveredes 22. aug., at de på Bremerholm gående fanger, som ej have været udi bøddelens hænder, må

¹⁾ Rsk. 22. maj, 18. febr. 1730.

²⁾ Lind. Christian IV og hans Mænd paa Bremerholm. S. 340, noten.

³⁾ Kgl. befalingsbøger for søetaten.

employeres til at begrave de døde lig. De skulde anbringes i en fjellehytte udenfor staden under profossens opsig. Desuden lovedes der dem, „at, hvis de sig udi deres forretning redelig vil forholde, de da af deres fængsel skal løslades“. Inden få dage var der imidlertid kun 2 af 17 udtagne fanger tilbage¹⁾. Resten af fangerne på Bremerholm, 10, måtte ikke udtages på grund af deres svære forbrydelser. Også på det ligeoverfor Bremerholm opførte søkvæsthus arbejdede der i 1716 nogle fanger fra holmen; 2 af disse dræbtes i et slagsmål med nogle moskovitiske matroser fra skibe på strømmen²⁾. Efter rsl. 19. septbr. 1729 anvendtes 50 ærlige „slaver“ fra Bremerholm til at hjælpe ved gravningen på Amalienborg. I forbigående bemærkes det her, at dette er et af de første tilfælde, hvor benævnelsen „slaver“ officielt bruges om fanger i jern.

Som det vil ses af foranstående, var fangernes arbejdsvirksomhed ikke indskrænket til Bremerholm alene, men den havde endog et endnu betydeligt større område at finde anvendelse på end de nærmeste omgivelser.

På de flere gange nævnte fangelister for 1621—1626 findes for flere fanger påtegningen „til Frede.“ (Frederiksborg). Sammesteds hen sendte kongen 12. febr. 1621³⁾ 40 fanger, „som skal fli (istandsætte) nogle damme; til dem skal gøres en kæde, hvori de alle om natten kan sluttes“. Ligeledes i 1625 befales det at sende 10 fanger til Frederiksborg for at nedtage en hvælving; de skulde forvares i tårnet om natten³⁾. I rsl. 12. aug.

¹⁾ Mansa. Pesten i Helsingør og København 1710 og 1711. 138.

²⁾ Kgl. befalingsbøger f. søetaten.

³⁾ Christian IV. Breve.

1707 hedder det: at vores fæstning Kronborg med 6 af de på Bremerholm værende fanger til at forrette noget der forefaldende arbejde, hvortil soldater ej kan bruges, må vorde forsynet. Ligeledes overføres 8 fanger til Kronborg i 1713 for at arbejde der. Ved rsl. 16. april 1725 er det 10 fanger, som sendes til samme fæstning til et og andet der forefaldende arbejde. Samme år anbringes ved rsl. 9. april 10 navngivne fanger fra Bremerholm på Christiansø „til det der forefaldende streng arbejde at employeres“, og der tilføjes, at der ved fæstningen „efterdags alle tider 10 af de vidtløftigste fanger, som til strengt arbejde at forrette mest haver fortjent, ligesom ved Bremerholm vorder holdet og forplejet“. I 1731 sendes ligeledes 10 fanger til Christiansø, og fra den tid er tallet på fanger der altid over 20. At der 1739 overflyttes 30 fanger til Nyborg fæstning, har vistnok en anden årsag, som det senere skal omtales, men overhovedet fremgår det af det sidst anførte, at fæstningerne lidt efter lidt ere blevne ligesom filialer af Bremerholm, indtil de endelig på engang blev de eneste straffesteder for slaveriet.

En ret enestående anvendelse af fanger i jern gjordes ved at udnævne enkelte sådanne til fangefogder. I 1732 løslodes således en fange fra Bremerholm for at være fangefoged på Christiansø. Ved rsl. 13. april 1733 løslades en anden fange for at blive fangefoged, og i 1735, da dommen for mord over den forrige foged er konfirmeret, anbringes ligeledes en fange som fangefoged. Indstillingen af 3. marts 1735 om en fanges anbringelse som interimsfoged motiveres ganske karakteristisk således: sligt menneske er bedre omgangen med fangerne både ved arbejdet og varetægten bekendt end en fremmed,

som ej heller er at få til slig tjenesteforretning for så liden subsistence.

Mærkeligt nok foreligger der intet, som kan tyde på, at denne anvendelse af fanger til fangefogder har afstedkommet væsenlige ulemper i disciplinær henseende. På den anden side ligger det i sagens natur, at adskillige straffede personers ophold og anvendelse på et vidtstrakt terræn som Bremerholm må have givet anledning til megen uorden, tyveri og endnu værre ting. Meget er der i så henseende ikke at holde sig til, men det kan af det lidet se ud, som forholdene hen i tiden i disciplinær henseende ere blevne dårligere end før. I 1691 findes 19. avg. en indstilling om en fange Johan Proben, som har slået fogden med dennes stok i ansigtet og mishandlet ham. I 1708, 1. marts, ere 2 fanger blevne henrettede på holmen, fordi de havde myrdet fangefogden. Disse begivenheder fremtræde mere som enestående. Men 16. jan. 1727 findes en indstilling om en fange, som har været fangefoged, men var sat i jern, fordi han havde hjulpet fangerne med at nedgrave og skjule stjalne genstande på holmen, indtil de kunde føres bort. Og rsl. 9. juni 1727 befaler pinligt forhør afholdt over nogle fanger, som have stjålet større kvantiteter af kobber og andre sager på holmen, men ikke ville oplyse noget om deres medskyldige. I de to sidstnævnte tilfælde bliver der således tale om komplotter, og fangeforholdene på holmen træde derved frem i en uhyggeligere belysning.

At rømninger ere forsøgte eller udførte i en forholdsvis ikke ringe udstrækning, følger af straffestedets beliggenhed ved vandet og adgangen til at finde en båd på værftet til benyttelse i så henseende, men det frem-

går også af de før nævnte fangelister fra 1621 til 1626, hvor rømningen findes anført for den enkelte fange. Desuden hedder det i et brev til Korfits Ulfeld 29. marts 1640: Eftersom fangerne daglig bryde ud af trunken. Senere findes kun en rømning omtalt af den førnævnte fange Johan Proben, men det, at generalavditør Bornemann i den foran nævnte indstilling af 1822 siger, at et komplot mellem fangerne, der gik ud på at rømme med flådens fartøjer, gav anledning til, at Bremerholm ophævedes som straffested, synes at antyde, at rømninger må have været temmelig gængse, ligesom det yderligere bestyrker, hvad der før er sagt om de disciplinære forhold blandt fangerne. Iøvrigt må dog alt her bemærkes, at intet positivt til bekræftelse af Bornemanns udsagn hidtil har været at finde.

Udenfor det at rømme var der kun to måder at slippe ud af jernet på, når fangen ikke kunde blive fangefoged, som før omtalt, nemlig ved at løslades eller at bæres som lig til anatomihuset. At løsladelsen faldt i adskilliges lod, er givet. Selv af dem, der vare indsatte på livstid, pardonneredes, navnlig i de sidste år, da Bremerholm var straffested, flere. Således indstilledes 4. juni 1726 og 15. marts 1728 hver gang 12 fanger til benådning i anledning af dronningens lykkelige nedkomst. Reskript 3. juni 1739 befaler ganske umotiveret: Som vi af særdeles clemence og udi anledning af dokkens fuldfærdigelse allernådigst have pardonneret en del af de der ved arbejdet brugte slaver, så skal der på samme måde forholdes med de i efterfølgende liste anførte slaver. Disses tal var 45. Af disse skulde dog 5 blive som brolæggere ved holmen og bære et lille jern. Det ser næsten ud, som bestræbelsen for at motivere kun var

et skærmbredt, og at man ikke har haft andet motiv, end at man vilde af med fangerne fra holmen. Er Bornemanns udtalelse om komplottet rigtig, er der muligt en forbindelse mellem dette og denne clemence at pardonere uden motivering 45 fanger.

Om dem, der slap ud af jernet ved døden, høres ikke meget. I de tidnævnte fangelister 1621—1626 findes enkelte omtalte som døde, formentlig snart efter indsættelsen. I et brev 2. juni 1625¹⁾, hvilket år var pestår, omtales den store sygelighed blandt fangerne på holmen, og det er før anført, at i 1711 ere fangerne på Bremerholm næsten uddøde og trunken tom. Endelig omtales i 1739 en da blandt fangerne herskende blodgang, hvorfor de syge efter rsl. 7. oktbr. skulle bespises af justitsskipperen med havresuppe.

Hvad iøvrigt bispisningen angår, da har den muligt nok fra begyndelsen været mindre rigelig og god, men deri er der sikkert senere indtrådt en forandring til det bedre. Således hedder det i bestemmelsen om lønning og udspisning på slottet 28. decbr. 1580: „Item hvilke personer, som blive indsat i tårnet eller indsmed i kæderne for deres skalkhed, deres forspisning skal ikke beløbe mere om ugen end 21 sk. før gik, men de, som indsættes i tårnet på deres hals og har forbrudt deres liv, de skal bespises med nødtørft, som billigt er“²⁾. Modsetningen mellem angivelsen af denne forskellige bispisning tillader ligefrem at antage, at de førstnævnte fanger, skalkene, ikke have fået det nødtørftige. Overslaget af 1642 over udgifter til holmen anslår fangernes kost til

¹⁾ Christian IV. Breve.

²⁾ Kbh. Dipl. IV. 650.

4490 $\frac{1}{2}$ rdl. 18 $\frac{1}{2}$ sk. for 154 fanger daglig¹⁾, hvilket utvivlsomt har været en betydelig forbedring af kosten i modsætning til den foran nævnte. Fra 1706 beregnes der i det årlige reglement til fangerne „gemen mands kost efter søspisetaxten, eftersom de på holmen in natura spises“, dette vil sige c. 33 rdl. årlig pr. fange. Og fra samme år er der tillige ansat en kok til at lave maden til fangerne. Spisetaxten omfattede 3 måltider daglig hver dag i ugen, søndagen undtagen, hvor der kun gaves 2 måltider. Til de 2 måltider daglig, det vil sige middag og aften, gaves der flæsk og kød samt ærter de 3 dage om ugen, til samme måltider de øvrige 4 dage af ugen bergfisk, torsk eller sild og grød med smør. Frokosten på de 6 dage om ugen bestod i 2 $\frac{1}{2}$ lod sild. Til hvert måltid gaves brød og 1 pot øl, dog 4 potter øl ialt om dagen. Den daglige ration flæsk udgjorde 21 $\frac{1}{3}$ lod, kød 1 skålpd. 7 $\frac{5}{6}$ lod og $\frac{1}{12}$ ott. ærter, 14 $\frac{1}{2}$ lod torsk, men kun 8 lod bergfisk, $\frac{1}{16}$ ott. gryn og 6 $\frac{1}{4}$ lod smør.

På denne kost, der var fælles for de gemene folk, har der efter tidsforholdene næppe været grund til at klage, og det samme kan måske siges om beklædningen. Ved rsl. 13. oktbr. 1694 tilstodes der fangerne på Bremerholm skjorter, sko og strømper, og fra 1706 beregnes der efter reglementerne årlig 4 rdl. til hver fange i „klæderpenge“ samt 2 skjorter, 1 par sko og 1 par strømper. For klæderpengene anskaffedes 1 (islandsk) vadmels trøje og 1 par vadmels buxer. At dette har været beklædningen, fremgår af en indstilling 29. decbr. 1717 om, at de 104 svenske fanger på holmen må gives klæder, „såsom de ere ganske nøgne og i vintertiden

¹⁾ Budstikken. 1823. Nr. 77 og 78.

ellers må omkomme“. I indstillingen nævnes udtrykkelig ovenstående beklædning. Hvorvidt man i bestemmelsen af farven har fulgt anordningen i frd. 1619 om gemene børnehuse, som siger: „Børnene skulle klædes i tvende farvet vadmel, at de ikke skulle bortløbe“, må stå hen, men det tvende farvede tøj var jo i hvert tilfælde senere almindeligt for fangedragten til langt hen i tiden. Howard omtaler det i sine meddelelser om slaverne i Stokhuset i 1781¹⁾.

Til fangebeklædningen må i egenlig forstand også regnes jernet og lænkerne, som de alle bar, om end muligt på noget forskellig måde. Holger Jacobsen nævner i sit før omtalte itinerarium jern og lænker om hals, liv og ben. De forskellige fæstningers regnskaber give i deres inventar for ammunition nogle oplysninger om disse jerns beskaffenhed. Således anfører en smederegning i regnskabet for 1663 for Kronborg, at der er forfærdiget fangefængsler, hvoraf nogle ere bortkomne, „som fanger, hvilke af fæstningen sig haver udpraktiseret, have haft på sig“. En fange, som efter dom har mistet sin højre hånd, får kun 1 stk. fangefængsel. Hermed menes altså håndbøjler og måske fodbøjler. Ligeledes nævnes i fæstningsregnskaberne fangejern, fangekæder med ben- og håndskiller, jernfodbøjler og bolte til fanger med lås og nøgler. Endvidere nævnes jernlivbåndet. Dette har sikkert været anvendt i almindelighed til alle fanger i jern tilligemed fodbøjler, der have været forbundne med hint ved kæder. Da der i 1739 afleveres 30 fanger fra Bremerholm til Nyborg fæstning, er der således givet kvitte-

¹⁾ Howard. Appendix to The State of the Prisons in England and Wales. 1784. S. 30.

ring for ligeså mange livbånd og fodbøjler. Fod- og håndskilleren var et stykke jern, c. 12 tommer langt og $\frac{1}{2}$ tomme i firkant, som anbragtes i fod- eller håndbøjlerne og selvfølgelig hindrede brugen af fødder og hænder.

Når det var en almindelig betegnelse: at slå fangen i jern, var det at forstå bogstaveligt. Fangen blev smedet i livbåndet, når han indsattes, og det huggedes over paa ham, når han løslodes eller var død. Dette fremgår tydeligt nok af fæstningsregnskaberne. At denne proces ikke har haft en så voldsom karakter, som ordene kunde antyde, får man indtryk af, når man ser det livbånd, som findes i Oldnordisk museum. Dette er ikke sværere end et svagt tøndebånd, hvis sammennitning og overhugning ikke kan have voldet stort besvær. Men på den anden side, selv om man vil slå af på den forestilling om byrder, som ordene jern og lænker fremkalde, så fejler det ikke, at byrden af at være slået i jern har været følelig nok.

At bestemme, hvor mange fanger der have været indsatte i jern på Bremerholm, lader sig ikke gøre, men til forskellige tidspunkter findes der angivelser om fangetallet, og heraf kan man tilnærmelsesvis få en forestilling om forholdene i så henseende. Således omfatte de nævnte fangelister for 1621 53 fanger, for 1622 77, 1623 48, 1624 og 25 36 og 1626 14. Disse tal angive imidlertid hverken den årlige tilgang, da de kun anføre de fanger, for hvem ingen straffetid er bestemt, eller en tilgang netop i det bestemte år, desuden ere flere af dem alt rømte eller døde. Rimeligt er det, at fangetallet har været måske endog betydeligt større. Det foran nævnte overslag over udgifterne til søværnet i 1642 anfører

nemlig: Holmens fanger, som tager af og til, regnes ikkun for 154 personer. Ordet ikkun synes netop at tyde på, at tallet har været større før. I oktbr. 1694 var der kun 36 fanger på Bremerholm ¹⁾. I 1701—3 indkom 32 fanger, 1705 33 og 1706 7. Som man ser, går tallet fremdeles op og ned. Nogen bistand til bedømmelsen af det omtrentlige fangetal giver fangefogedernes antal. I betalingsreglementet for 1651 ²⁾ nævnes således 3 fangefogeder, og det samme antal findes opført i mandtallet oktbr. 1655 ³⁾, men i betalingsreglementet for 1679 findes kun 2 fangefogeder opført. Dette tal bevares i de følgende reglementer lige til 1737, da der påny opføres 3 fangefogeder. Tallet 2 svarer i 1694 til et gennemsnitstal på 50 fanger, i 1705 til et gennemsnitstal på 70, og fra 1702 på 100, og endnu i 1737 er det gennemsnitlige daglige overslagstal 100. Desuagtet må tallet alt den gang være voxet, thi rsk. 13. april 1733 tillader allerede, at en interims fangefoged må ansættes på grund af det store antal fanger, og det samme finder sted ved rsl. 3. febr. 1736, ligesom reglementet for 1737, som før sagt, anfører 3 fangefogeder. At stigningen af fangetallet har været voxende, fremgår tillige af rsk. 8. aug. 1738, som begrundes med: Sâsom Bremerholm nu med mange slaver er overfyldt. Fra den dag til 22. novbr. 1739 indsattes, ifølge en skrivelse fra Danne-skjold-Samsø, på grund af reskriptet kun 22 fanger på Bremerholm. I 1739 pardonneres, som foran omtalt, 45 fanger, og 30 afgå til Nyborg fæstning; men disse tal

¹⁾ Rsl. 13. oktbr. 1694.

²⁾ Bruun. Cort Adelaer 446.

³⁾ Garde. Efterretninger I. 154.

tilsammen have ganske sikkert ikke været det hele antal fanger på den tid, som fandtes på holmen.

Det er ovenfor oplyst, at det daglige gennemsnitstal på fanger fra 1707 til 1737 i betalingsreglementerne regnedes til 100. Dette har formodenlig været det tal, som fængslet „trunken“ var beregnet til at rumme, hvad der er såmeget sandsynligere, som en ny trunk var bygget 1706. Fangetrunken har vistnok været det eneste sted, hvor fangerne gaves ophold for natten. Hvorvidt der til tider har været mere end en trunk på Bremerholm, kan synes usikkert. I 1633 skrev kongen til Hardanger lensmand: Vid, eftersom . . . behøves ungefær 200 voger næver til at dække begge trunkerne med her på forne Bremerholm¹⁾. Derimod i det foran omtalte brev af 1640 nævner kongen kun „trunken“, og i indstilling 13. juni 1741 siges der, „at de hidindtil vårne fangetrunker må anvendes til et tjæremagasin“. Herved menes imidlertid fangetrunken, som bestod i en bygning med to rum, og som senere blev benyttet til tjæremagasin overensstemmende med indstillingen. Iøvrigt hedder det i ovennævnte brev af 29. marts 1640 til Korfits Ulfeld: „Eftersom fangerne daglig bryder ud af trunken, så er det bedst, at der bygges en anden til dem, muret af sten, på de steder, som man bedre kan se til dem. For at blive af med skarnet kunde der muligt anvises plads nær ved vandet, hvor fangerne om natten selv kunde bære det hen. Lossementerne kunde gøres mange og små, så fogden ikke på en gang slap flere ud, end han kunde råde.“

Denne trunk af sten er næppe den samme, som

---

¹⁾ Norske Rigsr. VI.

omtales i rsl. 3. oktbr. 1685, der går ud på, at dér omtrent et „fangehus“ gøres, hvor generalcommissariatets indstilling af 28. septbr. s. å. anbefaler, idet den siger: hvorlunde det på holmen ståendes fangehus er meget gammelt og æng, så at, når en fange med smitsom sygdom bliver behæftet, den da lettelig de andre kan antænde, mens endog at huset midt i udsigten på den bedste plads er stående . . . . . Og som vores allerunderdanigste forslag er, at langs hen ved det plankeværk, som er opslagen imellem holmen og gethuset fra den nordre ende af det ny materialhus over til reberbanens drøgde (tørrehus) en grundmuret længe, en stok høj . . . til ovennævnte brug blev bygt og gjort. Dels bruger nemlig resolutionen ikke ordet trunk, men fangehus, og mærkeligt skulde det være, om den i 1640 opførte ny trunk af sten allerede i 1685 skulde behøve at nedrives. Desuden siges i en forestilling 27. maj 1706: Trunken er i så brystfældig tilstand, at den står på fald, ejheller er derudi rum nok . . . En med gehvælfte forsynet trunk foresloges derfor, hvilket blev approberet 31. maj s. å. Denne er rimeligvis afløser af trunken fra 1640. Det vilde også være besynderligt, om fangehuset, som byggedes 1685, allerede 1706 skulde trænge til at nedrives. I den tidligere omtalte rsl. 21. jan. 1712 nævnes bådsmandstrunken, altså til anbringelse af fanger af bådsfolket, og denne er formentlig identisk med det ovenfor omtalte fangehus.

Trunken fra 1706 findes meget tydeligt aflagt på et kort, som bevares i kommandokontoret på orlogsværftet. Kortet er ikke ældre end 1680, fordi gl. dok, som er betegnet derpå, først anlagdes den gang, og det er ikke yngre end 1789, da en „ildmachine“ opsattes på holmen,

men denne findes ikke anført på dette kort. Derimod vises fangetrunken, som den betegnes, liggende mellem gl. dok og dellehaven. Den var hvælvet, som foreslået i 1706, og delt i to rum. Bygningen var 70 alen lang, 20 al. bred og 5 al. høj. Enderne af bygningen sprang frem og afgav i det derved fremkomne rum plads til fangefogederne, ligesom fremspringene, der vare forbundne ved et plankeværk, dannede trunkegården. Denne bygning stod, indtil Gl. Holm fraflyttedes af orlogsværftet, og erindres godt af flere ¹⁾, som daglig færdedes på Gl. Holm, da denne endnu benyttedes af søværnet.

Tæt ved trunken lå efter samme gamle kort fangekirken, ned imod strømmen. Den er aflagt som en lille firkantet bygning, 38 al. på den ene led og 18 al. på den anden. I indstilling 13. juni 1741 omtales den som en forældet og faldefærdig bygning, „hvor fangekirken her på holmen har været indrettet“, og anbefales nedreven, dengang da alle fangerne vare flyttede bort fra Bremerholm.

Har det nemlig i sin tid, da straffen i jern begyndte at anvendes, været fordelagtigt og vel også naturligt at anbringe fangerne på Bremerholm, kan der på den anden side ikke tvivles om, at deres ophold der, efterhånden som værftet udvikledes, har voldt besvær og givet anledning til slemme ulemper og maskepi, hvilket fremgår af det tidligere om forholdene anførte, med de fri folk, som arbejdede sammesteds. Dertil kom, at værftets beliggenhed ved søen gav lettere adgang til rømninger. At man i hvert tilfælde har været betænkt på at begrænse

---

¹⁾ H. Degenkolv. Bremerholm. Tidsskrift f. Søvæsen. Ny Række, 15. B. S. 295.

fangetallet på holmen stærkt, fremgår såvel deraf, at Københavns fattigvæsen efter kgl. ordre tilskødede 9. april 1737 den op til Stokhuset liggende rasphusbygning til kommandantskabet til at employeres til slaver¹⁾, som også af rsk. 8. aug. 1738, hvorefter ingen delinkventer uden i grove forseelser må dømmes til Bremerholm. Dernæst pardoneres, som nævnt, af særdeles clemence 3. juni 1739 45 fanger, 9. septbr. 1739 sendes 30 fanger, som nyttige til fæstningsarbejde, til Nyborg fæstning, og endelig befaler frd. 27. novbr. 1739, at ingen delinkventer herefter må dømmes til Bremerholm, men at de i det sted skulle kondemneres til arbejde i nærmeste fæstning. Dermed er arbejde i Bremerholms jern afskaffet for fremtiden, men det må dog have været meningen at beholde de på holmen værende fanger.

I dette forhold indtrådte der imidlertid, som det synes pludselig, en forandring. Om den foran nævnte, af Bornemann udtalte formening om et komplot blandt fangerne til rømning har været bestemmende for forandringen, er uvist. Faktum er, at pl. 2. jan. 1741 henlægger slaverne under kommandantskabet, og de overgås således fra søetaten til landmilitæretaten, og rsk. 4. febr. 1741 bestemmer, at de skulle anbringes i Stokhuset. Endelig kommer ordren til afgang 11. maj 1741: Som vi allernådigst have fundet for godt, at de på Bremerholm i jern kondemnerede slaver herfra skal afgå, af landetaten imodtages og forplejes — hvorfor de afgives til kommandanten for vor kgl. residents. Afgangen finder sted 13. maj 1741, da de tilbageværende 95 slaver afleveres i Stokhuset. En indstilling 13. juni 1741 med-

¹⁾ Kbhvns. fæstnings fortifikationsregnskab 1738. R. A.

deler dernæst, at alle de slaver, som her på Bremerholm have været kondemnerede, nu herfra holmen ere bortførte, undtagen de 5 brolæggere, om hvem det alt i 1739 resolveredes, at de skulde blive ved holmen, gå med et lille jern og ikke gå ud i byen uden vagt. Disse 5 brolæggere indstilles til at få et værelse i holmens hovedvagt og til at nyde matrostraktement. Endvidere indstilles, at fangefogeden og fangekokken ganske må afgå, da deres tjeneste ikke mere her ved holmen behøves, og endelig, at fangekirken nedrives, medens fangetrunken indrettes til tjæremagasin.

Således var den i sin tid frygtede straf i Bremerholms jern ophævet, kun de 5 brolæggere og trunken blev tilbage. De 5 brolæggere skulle være døde kort efter, at de vare komne til at leve under bedre vilkår, men trunken blev stående i lang tid som et talende minde om Bremerholm som straffested, indtil den i 1863 blev revet ned, da Gl. Holm gik over til kommunen og bebyggedes. Gl. Holm blev dog endnu engang opholdssted for fanger, nemlig da tugthuset på Christianshavn var brændt 25. juni 1817. For at anbringe fangerne, som ikke kunde gives husly i de efter branden tilbagestående bygninger, resolveredes 27. juni, at 50 fanger af farligere art skulde holdes på Gl. Holm under bevogtning. Foranstaltningen var midlertidig og forandrede intet i Bremerholms historie som straffested.